

# माध्यमिक तहका विद्यार्थीको पदवर्ग पहिचान क्षमता

कमला रेग्मी<sup>१</sup>

सार

व्याकरण भाषाको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो। भाषा सिक्न र जान्नका लागि भाषातत्त्व अर्थात् व्याकरणको ज्ञान आवश्यक हुन्छ। व्याकरणअन्तर्गत माध्यमिक तहका विद्यार्थीहरूमा शब्दवर्गको पहिचान गर्न कठिन हुने हुँदा शिक्षकलाई शिक्षण गर्न पनि सहज हुँदैन। पदवर्गले भाषातत्त्वको सही प्रयोगमा भूमिका निर्वाह गर्छ। शब्दहरूले वाक्यमा रहेर खेल्ने भूमिकाका आधारमा पदको वर्गीकरण गरिएको हुन्छ। पद भाषाको व्याकरणिक एकाइ हो। यसले भाषिक शुद्धतालाई प्रभाव पार्छ। आधुनिक भाषाविज्ञानअनुसार शुद्धसँग सुन्न, बोल्न, पढ्न र लेख्न जान्नु नै व्याकरण जान्नु हो। भाषिक शुद्धताका लागि व्याकरणिक क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने पदवर्ग शिक्षणले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ। विद्यार्थीको भाषिक पृष्ठभूमिलाई केलाउँदा दोस्रो भाषी विद्यार्थी भए पनि उपयुक्त वातावरण पाएमा अरू सरह नै सिकाइमा सहज हुने देखिन्छ। यसर्थ पदवर्गको शिक्षण गर्दा शिक्षकमा विद्यार्थीको अवस्था र स्तरको ज्ञान हुनु आवश्यक हुन्छ। सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीको प्रतिशताङ्क, मानक विचलन, मध्यमानका आधारमा हेर्दा सिकाइगत भिन्नता रहेको देखिन्छ। यसमा भाषिक पृष्ठभूमिले असर पारेको देखिन्छ। यस अध्ययनलाई पूरा गर्न गुणात्मक तथा परिमाणात्मक अनुसन्धान विधिहरूलाई उपयोग गरिएको छ।

**मुख्य शब्दावली :** पदवर्ग, पूरकापेक्षी, मध्यमान, मानक विचलन, सङ्कथन, सर्वेक्षण विधि आदि।

---

१. वि.वि., एम.फिल. तहमा अध्ययनरत

## १. पृष्ठभूमि

भाषा मानिसको ध्वनि अवयवहरूबाट उच्चारण हुने सार्थक ध्वनि प्रतीकहरूको व्यवस्था हो । यो मानव समाजमा विचार अभिव्यक्तिको साधन हो । पूर्वीय भाषिक चिन्तन परम्पराको प्रारम्भ वैदिक वाङ्मयबाट भएको पाइन्छ । पश्चिममा भाषा चिन्तन परम्पराको थालनी युरोपबाट भएको हो । भाषाको निर्माण ध्वनि, रूप, शब्द, वाक्य, सङ्कथन, आदिको योगबाट हुन्छ । भाषामा पद व्यवस्था गरिएको हुन्छ । पद व्यवस्थाले नै भाषालाई व्यवस्थित र नियमबद्ध गराउँछ । पदले व्याकरणिक अर्थबोध गराउँछ । पद रूपभन्दा ठूलो र पदावली वा उपवाक्यभन्दा सानो एकाइ हो । शब्दहरू वाक्यमा रहेर कति किसिमको भूमिका खेल्छन् वा वाक्यमा शब्द कुन-कुन रूपमा प्रयोग हुन्छन् त्यही आधारमा पदहरूको वर्गीकरण गरिन्छ । पदवर्गलाई शब्दवर्ग पनि भनिन्छ ।

संस्कृत भाषामा पदहरूलाई संज्ञा, आख्यान र अव्यय गरी जम्मा तीन वर्गमा विभक्त गरिएको पाइन्छ । भाषाको संरचनाअनुसार पदवर्ग धेरै वा थोरै हुन सक्छन् । नेपाली व्याकरणकारहरूले नेपाली पदहरूलाई आठ वर्गमा वर्गीकृत गरेका छन् । हुन त नेपाली व्याकरणमा शब्दहरूलाई कतै पाँच वर्गमा, कतिले आठ वर्गमा र कतिले नौ वर्गमा विभाजन गरेको पनि देखिन्छ । पाँच वर्गमा बाँड्नेहरूले शब्दहरूलाई नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्ययमा विभक्त गरी नामयोगी, विस्मयादिबोधक, संयोजक, निपात आदिलाई अव्ययभित्रै राखेको देखिन्छ भने आठ वर्गमा बाँड्नेहरूले नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, विस्मयादिबोधक र संयोजक गरी आठ पुऱ्याएका छन् । नौ वर्गमा बाँड्नेहरूले निपातलाई छुट्टै राखेर शब्दवर्गलाई कार्यगत आधारमा नामवर्ग, क्रियावर्ग र अव्यय वर्ग गरी तीन वर्गमा चर्चा गरेका छन् । रूपात्मक आधारमा अविकारी र विकारी, कोशीय आधारमा नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगी र संरचनात्मक आधारमा सर्वनाम, नामयोगी, संयोजक, निपात र विस्मयादिबोधक गरी विभाजन गर्न सकिन्छ । यसै गरी पदवर्गलाई मुक्तवर्ग र बद्धवर्गमा पनि विभाजन गर्न सकिन्छ (अधिकारी, २०४९ : १८) । नेपाली व्याकरणमा शब्दवर्गलाई नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय गरी पाँच भागमा छुट्ट्याएर अव्यय वर्गभित्र क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपातको चर्चा गरिएको छ ।

## २. अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनमा माध्यमिक तहअन्तर्गत कक्षा नौमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमतालाई केलाउने उद्देश्य लिइएको छ । यसमा काठमाडौँ जिल्लाका सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई नमुना परीक्षण गरी तिनको समग्र पदवर्ग पहिचानात्मक क्षमता र भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा प्रस्तुत गर्ने उद्देश्य तय गरिएको छ ।

## ३. पूर्वकार्यको अध्ययन

यो शोधकार्य व्याकरणको विषयवस्तु र प्रभावकारी शिक्षणको व्यावहारिक पक्षसँग सम्बन्धित छ । विभिन्न विद्वान्का पुस्तक तथा विभिन्न शोध सामग्रीलाई यहाँ पूर्वकार्यको अध्ययनका रूपमा लिइन्छ ।

### ३.१ पुस्तकसँग सम्बन्धित अध्ययन

पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६) द्वारा लिखित *नेपाली वाक्य व्याकरण* (दोस्रो सं.) नामक पुस्तकमा अध्याय २१ मा नेपाली वाक्यमा नाम, क्रिया, विशेषण आदि चिन्ने विषयलाई चर्चा गरिएको छ। पदलाई विकारी र अविकारी भनी पदवर्गभित्र क्रिया वा आख्यात, नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियाविशेषण, कोटिकार र निपातको व्याख्या गरिएको पाइन्छ।

शर्मा, नारायणप्रसाद (२०६१) द्वारा लिखित *साधारण नेपाली व्याकरण, बोध, अभिव्यक्ति र समीक्षा* नामक पुस्तकमा पनि शब्दवर्गको चर्चा गरिएको छ। उनले भाग दुईमा शब्दवर्ग, रूपायन, शब्दनिर्माण र सन्धिअन्तर्गत शब्दवर्गको परिचय, वर्गीकरण, कार्य र प्रकारहरू चर्चा गरेका छन्। शब्दलाई स्रोत, बनोट, रूप र कार्यका आधारमा वर्गीकरण गरिएको देखिन्छ। जसमा स्रोतअन्तर्गत (तत्सम, तद्भव र आगन्तुक) बनोटका आधारमा (मूल र व्युत्पन्न), रूपका आधारमा (विकारी र अविकारी), कार्यका आधारमा, नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, अव्यय (क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात) को बेग्ला-बेग्लै चर्चा परिचर्चा गरिएको पाइन्छ।

*माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम २०६४* मा कक्षा नौमा अध्ययन अध्यापन गरिने नेपाली विषयको पाठ्यपुस्तकमा पाठको प्रकृतिअनुसार भाषातत्त्व शीर्षक दिएर विधागत रूपमा पाठ्यपुस्तकमा राख्ने कुरा औल्याइएको छ। भाषातत्त्व/व्याकरण पहिचान र प्रयोगअन्तर्गत शब्दवर्गलाई प्रथम स्थानमा राखिएको छ। भाषाको शुद्ध रूप सिकाउनका निम्ति तहअनुसार पाठ्यक्रमले विधाका पाठहरूको प्रकृति अनुरूप व्याकरण तत्त्वको पहिचान र तिनको उपयुक्त प्रयोग गर्ने क्षमताका विकासका लागि व्याकरणलाई समावेश गरिएको छ। शब्दवर्ग पहिचान र प्रयोगभित्र नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, अव्यय (क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, निपात, विस्मयादिबोधक) समेटिएका छन्।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७१) द्वारा लिखित, *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (संशोधित पाँचौं सं.) पुस्तकमा एकाइ दुईमा शब्दवर्गको चर्चा गरिएको छ। शब्दका वर्गहरूलाई अर्थ, रूप र कार्यका आधारमा वर्गीकरण गर्न सक्ने बताइएको छ। व्याकरणात्मक दृष्टिले अर्थभन्दा रूप, रूपभन्दा कार्यका आधारमा गरिने वर्गीकरणलाई उपयुक्त ठानिएको छ। शब्दलाई कार्यगत (नाम, क्रिया र अव्यय), रूपात्मक (विकारी र अविकारी), कोशीय (नाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगी) र संरचनात्मक (सर्वनाम, नामयोगी, संयोजक, निपात, विस्मयादिबोधक) गरी तीन आधारमा बाँडेर चर्चा गरिएको छ।

### ३.२ शोधसँग सम्बन्धित अध्ययन

न्यौपाने, बद्रीनाथ (२०६४) द्वारा *नेपाली निपातको प्रकार्यात्मक अध्ययन* शीर्षकमा शोधकार्य गरिएको छ। उक्त शोधमा निपातको संरचना, कार्य र प्रयोगका आधारमा वर्गीकरण गर्ने मुख्य प्रयोजन राखिएको छ। निष्कर्षका रूपमा यस अध्ययनभित्र १५० ओटा जति निपातहरूको सङ्कलन गरेर वर्गीकरण तथा विश्लेषण गरिएको छ। यो शोधकार्यभित्र निपातले अर्थ

परिवर्तन, अल्पार्थ, अर्थप्रेरक, निरर्थक र सौन्दर्यपरक गरी पाँच प्रकारको भूमिका निर्वाह गर्ने कुरा देखाइएको छ ।

भट्टराई, उमाकान्त (२०६६) द्वारा *कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको पदसङ्गति क्षमता सम्बन्धी अध्ययन* नामक शोधपत्र स्नातकोत्तर तहको प्रयोजनार्थ तयार गरिएको छ । उक्त शोध अध्ययनको उद्देश्य कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको पदसङ्गतिअनुसार लेखनशैली क्षमता पहिल्याउनु, स्थानीय परिवेश, भाषिक पृष्ठभूमि, लैङ्गिकता, विद्यालय प्रकृतिका आधारमा पदसङ्गतिअनुसार लेखनशैली क्षमताको पहिचान गर्नु, तुलनात्मक अध्ययन गर्नु, पदसङ्गतिअनुसार लेखनशैली क्षमताको अभिवृद्धिका लागि आवश्यक सुभावादिनुसँग केन्द्रित छ । उक्त अध्ययनमा आठ ओटा संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयमा कक्षा दशमा अध्ययनरत ८० जना विद्यार्थीहरू सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको प्रतिनिधित्व हुने गरी सम्भावनात्मक नमुना छनोट विधि अपनाइएको छ ।

पोखरेल, माधवराज (२०६७) द्वारा *नेपाली क्रियाविशेषणको अध्ययन* गरेको पाइन्छ । नेपाली क्रियाविशेषणको अध्ययन परम्परा यसको वर्गीकरणमा केन्द्रित भई गरेको अध्ययनमा संरचनावादी तथा रूपान्तरणवादी सिद्धान्तको प्रयोग गरिएको छ । यसको अध्ययनले सामग्री छनोट र सिद्धान्त निर्माणमा प्रस्तुत शोधलाई आंशिक सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा राखिएको छ ।

घिमिरे, कृष्ण (२०६८) द्वारा *नामयोगीको अध्ययन* शीर्षकमा शोधपत्र तयार पारेको देखिन्छ । वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र व्यावहारिक पद्धतिको प्रयोग गरेर नामयोगीको पहिचान र प्रयोगका साथै पदवर्ग र विभक्तिसँग नामयोगीको सम्बन्ध देखाउनु यसको उद्देश्य रहेको छ । ७-२८ प्रकारसम्म नामयोगीको वर्गीकरण गर्न सकिने कुरा समेत उल्लेख गरेको देखिन्छ । नामयोगीहरू सबै विभक्तिभन्दा पहिले लाग्ने कुराको चर्चा प्रयोगका माध्यमबाट देखाइएको छ । यसरी उक्त पूर्वकार्यले प्रस्तुत शोधकार्यमा पदवर्ग पहिचान गर्न व्यावहारिक सहयोगका साथै सैद्धान्तिक अवधारणा निर्माण र प्रश्नावली निर्माणमा समेत सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ ।

तिवारी, प्रकाश (२०७०) द्वारा *नेपाली भाषामा विस्मयादिवोधक शब्दको प्रकार्यपरक अध्ययन* शीर्षकमा शोधपत्र तयार पारिएको छ । यो शोध अध्ययनमा सामान्य परिचय दिँदै, विस्मयादिवोधक शब्दको सङ्कलन, वर्गीकरण र प्रकार्यपरक अध्ययन गर्ने उद्देश्य रहेको छ । यस अध्ययनमा बारा जिल्लाका चार ओटा विद्यालयलाई प्रतिनिधिका रूपमा समावेश गरिएको छ । जसमा वाक्य गठनका लागि लिङ्ग, पुरुष, वचन, विशेष्य र विशेषण, आदर, अनादर आदिसँग सम्बन्धित पदसङ्गति नमिलेका प्रश्नहरू निर्माण गरी शुद्ध गर्न लगाइएको र वर्णविन्यासका लागि श्रुतिलेखन, स्वतन्त्र लेखन विधिको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

#### ४. सैद्धान्तिक अवधारणा

पूर्वीय भाषिक चिन्तन परम्परा वैदिक वाङ्मयबाट भएको पाइन्छ । पश्चिममा भाषिक चिन्तनको परम्परा युरोपबाट थालनी भएको हो । भाषाको निर्माण ध्वनि, रूप, शब्द, वाक्य, सङ्कथन आदिको

योगबाट हुन्छ। भाषामा पद व्यवस्था गरिएको हुन्छ। पद व्यवस्थाले नै भाषालाई व्यवस्थित र नियमबद्ध बनाएको हुन्छ (शर्मा, २०६९ : १३४-१४३)। व्यापक अर्थमा क्रिस्टलले व्याकरणलाई वाक्य संरचनाको अध्ययन भनेका छन्। व्याकरण भनेको सामान्य सिद्धान्त अनुरूप गठित भाषाको सम्भाव्य वाक्य संरचनाको वर्ण हो (डेविड क्रिस्टल, १९९७ : ८८)।

‘कुनै भाषाका अर्थपूर्ण उच्चारणहरूको विन्यासलाई व्याकरण भनिन्छ’ भनेको पाइन्छ (बन्धु, २०५० : ६८)। नेपाली वृहत् शब्दकोशले व्याकरण शब्दको अर्थ विधान यसरी गरेको छ : व्याकरण : ना. (सं.) कुनै भाषाका शब्द, शब्दका विभिन्न अङ्ग तथा तिनीहरूको पारस्परिक सम्बन्ध खुट्याउनुका साथै शब्द, वाक्य आदिको शुद्ध प्रयोग गर्ने नियमको निरूपण गर्ने शास्त्र; शब्द तथा वाक्य सम्बन्धी नियम र उदाहरणको सङ्कलन गर्ने शास्त्र हो भनिएको छ (ने.वृ.श., २०६९ : ११७८)।

ह्यालिडेका अनुसार भाषा एक जटिल लक्षणात्मक (प्रतीकात्मक) व्यवस्था हो भने व्याकरण भाषाको आन्तरिक केन्द्रबिन्दु हो। उनले व्याकरणभित्र शब्दभण्डार हुने भएकाले व्याकरणलाई शब्द-व्याकरण भनेका छन्। वास्तवमा व्याकरण र शब्दावली भनेको केवल एउटै नदीका दुई किनारा जस्ता मात्र हुन्। व्याकरण भनेको व्यापक अर्थमा शब्द व्याकरण हो। व्याकरणले नै अर्थहरूलाई शाब्दिक स्वरूप दिन्छ। शाब्दिक स्वरूप ध्वनिका रूपमा वा लेखनका रूपमा साकार हुन्छ। अतः वर्णविज्ञान र लेखन पद्धति व्याकरणभन्दा तल्लो तहका हुन् भन्ने अर्थविज्ञान व्याकरणभन्दा माथिल्लो तह हो र व्याकरणले सन्दर्भगत अर्थहरूलाई शाब्दिक रूपमा दिन्छ (एम. के. ह्यालिडे १९९४ : १५)। व्याकरणभित्र रूपदेखि वाक्यसम्मको विश्लेषण गरिन्छ। विश्लेषणले भाषा शाब्दिक रूपमा कसरी आउँछ, भन्ने कुरा देखाउँछ। व्याकरणले भाषिक संरचना प्रदान गर्दछ।

व्याकरणले भाषा प्रयोगमा एकरूपता ल्याउनुका साथै भाषालाई शुद्ध रूपमा बोल्न र लेख्न सहयोग पुऱ्याउँछ। भाषा गाईको बगाल हो भने व्याकरण गोठालो हो। यदि त्यो बगाल छेउछाउको बालीतिर लाग्यो भने गोठालोले लौरो ताकेर वा कुटेर ठीक ठाउँमा ल्याउँछ। व्याकरणले पनि भाषाको रूप, शुद्ध, पद, पदावली, उपवाक्य, वाक्यको संरचनागत वर्णन विश्लेषण गर्ने कार्य गरी अशुद्ध प्रयोगहरूलाई हटाउँदै शुद्ध प्रयोगलाई जोड दिन्छ। भाषिक स्वरूप दिनुको तात्पर्य शब्द र संरचना हो। शब्द र संरचनाको विश्लेषण गर्ने तह नै व्याकरण हो (पूर्ववत : १७)। यसर्थ यो भाषाका नियमको अध्ययन गरिने शास्त्र तथा विज्ञान हो। भाषामा एकरूपता ल्याउन अनुशासित बनाउन शुद्ध र स्पष्ट, स्तरीय रूपको प्रयोग गर्न कुनै पनि भाषामा व्याकरणको आवश्यकता पर्दछ।

## ५. अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनको अध्ययन काठमाडौं जिल्ला कीर्तिपुर नगरपालिकाका कक्षा नौमा अध्ययनरत चार सामुदायिक र चार संस्थागत विद्यालयका ८० जना छात्र-छात्राको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ। सम्पूर्ण जनसङ्ख्याबाट प्रतिनिधि नमुना छनोटमा परेका चार सामुदायिक र चार संस्थागत विद्यालयका कक्षामा अध्ययनरत छात्र-छात्राहरू भिन्ना-भिन्नै भाषिक पृष्ठभूमि भएका १०/१० जना गरी जम्मा ८० जना विद्यार्थीहरूलाई अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप चयन गरिएको छ। अध्ययनबाट प्राप्त

तथ्यलाई तालिकीकरण र मध्यमानका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा समग्र अध्ययन र नेपाली मातृभाषी विद्यार्थी तथा नेपाली दोस्रो भाषी विद्यार्थीका आधारमा रहेर पदवर्ग पहिचान क्षमतालाई केलाइएको छ । यहाँ पुस्तकालयीय अध्ययन पद्धति, क्षेत्रीय अध्ययन विधि र नमुना छनोट पद्धतिलाई अपनाइएको छ । यसै क्रममा जनसङ्ख्या छनोट, प्रतिनिधि नमुना छनोट, तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि सामग्री निर्माण, त्यसको पूर्व परीक्षण, परीक्षणको कार्यान्वयन, तथ्याङ्क सङ्कलन, सङ्कलित तथ्याङ्कको व्याख्या, विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण जस्ता सर्वेक्षणात्मक विधिका पक्षहरूको उपयोग गरिएको छ । यसमा प्राथमिक स्रोतका रूपमा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन सामग्री र द्वितीयक स्रोतका रूपमा पुस्तक तथा शोध अध्ययनका सामग्रीलाई प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएका तथ्यहरूलाई अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप मध्यमान, प्रतिशत र तालिकीकरणको प्रयोग गरी तुलनात्मक रूपमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

## ६. पदवर्गको अवधारणा

भाषा मानवको विचार आदान-प्रदान गर्ने प्रमुख माध्यम हो । समाजमा यसैद्वारा आपसी व्यवहार चलाइन्छ । भाषा विज्ञानले मानव उच्चरित वाक्प्रतीकहरूको यादृच्छिक व्यवस्थालाई भाषा मानेको छ । भाषा नै अभिव्यक्तिको माध्यम र विचार विनिमयको साधन हो । भाषा ध्वनि प्रतीकहरूको व्यवस्था हो । भाषा हुन अर्थयुक्त ध्वनिको आवश्यकता पर्दछ । जो बोलिन्छ, त्यो भाषा हो (ढकाल, २०६८ : १) । भाषाको आर्जन व्यक्तिले समाजबाट गर्छ र सामाजिक सम्पर्क गर्न तथा वृद्धि गर्न यसको उपयोग ऊ समाजमा गर्छ । भाषाको आर्जन एकातिर घर परिवार तथा छरछिमेकको सम्पर्कबाट स्वतः हुँदै गएको हुन्छ भने अर्कोतिर औपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट पनि यसको आर्जन गर्न सकिन्छ (शर्मा र पौडेल, २०६८ : १) । अरूद्वारा भाषाका माध्यमले व्यक्त गरिएका विचार एवम् भावनाहरूलाई बुझ्नु 'आदान' हो भने आफ्ना विचार एवम् भावनाहरूलाई अरू समक्ष प्रस्तुत गर्नु 'प्रदान' हो । भाषाका कथ्य र लेख्य रूपमध्ये लेख्य भाषामा व्याकरणिक नियमलाई अनुसरण गरिन्छ ।

भाषामा ध्वनि व्यवस्था, व्याकरण व्यवस्था, अर्थ व्यवस्था र शब्दभण्डार जस्ता व्यवस्थाहरू रहेका हुन्छन् । व्याकरण भाषिक व्यवस्थाहरू मध्येको एउटा मुख्य व्यवस्था हो । व्याकरण भाषालाई व्यवस्थित गर्ने तत्त्व हो । भाषाको संरचना निश्चित नियमबाट बनेको हुन्छ र यसको प्रयोग पनि निश्चित नियमबाट गरिन्छ । भाषाका यिनै नियमहरूलाई व्याकरणको नाम दिइन्छ (शर्मा, २०७१ : २५) । भाषालाई अनुशासित, एकरूप, शुद्ध, स्तरीय र स्पष्ट बनाउन जुनसुकै भाषामा पनि व्याकरणको आवश्यकता पर्दछ । भाषा भनेको मौलिक विचारको साभ्ना गतिशील माध्यम हो जुन परिवर्तनशील प्रकृतिको हुन्छ । भाषाको यही परिवर्तनशीलताको कारण व्याकरण पनि परिवर्तनशील हुन्छ ।

'व्याकरण' तत्सम स्रोतको शब्द हो । यसलाई अङ्ग्रेजी 'ग्रामर' को समानार्थी शब्दका रूपमा लिने गरिन्छ । यसको अर्थ भाषाको नियम एवम् नियम बताउने शास्त्र तथा विज्ञान भन्ने हुन्छ । व्याकरण भाषाको आन्तरिक संरचना सम्बन्धी तत्त्व हो र यसले भाषाका तिनै आन्तरिक संरचना र नियमको व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ (शर्मा र पौडेल, २०७० : १८४) । भाषा र व्याकरणलाई एक अर्काबाट अलग गरेर

अर्थ स्पष्ट पार्न सकिँदैन । त्यसैले भाषा र व्याकरणबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ, भन्न सकिन्छ ।

### ६.१ पदवर्गको अर्थ र परिभाषा

‘व्याकरण’ संस्कृत स्रोत भाषाबाट नेपाली भाषामा आएको तत्सम शब्द हो । संस्कृतमा यसको शब्दार्थ यसरी लगाउने गरेको पाइन्छ ; ‘व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाअनेन इति व्याकरणम्’ अर्थात् शब्द उत्पादन गर्ने विश्लेषण गर्ने र संरचना केलाउने शास्त्र नै व्याकरण हो (अवस्थी, २०५३ : २०) । यसको अर्थ भाषाको नियम एवम् नियम बनाउने शास्त्र वा विज्ञान हुन्छ । अङ्ग्रेजीमा यसलाई ‘ग्रामर’ को समानार्थी शब्दका रूपमा लिइन्छ । शब्द र पद दुईटै शब्द संस्कृत व्याकरणका पारिभाषिक शब्द हुन् तर काशिनाथ अभ्यङ्कर (१९६१ इ.) को ‘संस्कृत व्याकरण कोश’ (‘पद’ पृ. २१६-२१७ र ‘शब्द’ : पृ. ३५५-३५६) लाई हेर्दा संस्कृत व्याकरणको ऐतिहासिक परम्परामा यी दुईटा शब्दले फरक-फरक अर्थलाई जनाएको देखिन्छ ।

पदको वर्णवैज्ञानिक परिभाषालाई हेर्दा पद अक्षरहरूको समुदाय हो (वाजसनेयी प्रातिशाख्य, अक्षर समुदाय : पदम् ८ : ४६-४७) । ऐन्द्र व्याकरणअनुसार अर्थ भएको सबभन्दा सानो स्वतन्त्र एकाइ पद हो (अर्थ: पदम्, वाजसनेयी प्रातिशाख्य ३ : २) । वाजसनेयी प्रातिशाख्यले ‘तिङ्’ (समापक प्रत्यय), ‘कृत’ (असमापक प्रत्यय), तद्धित (तद्धितान्त) र समास (समस्त शब्द) गरी चार प्रकारको पद वा शब्दको वर्गीकरण गरेको हेर्दा उनीहरूले मुक्त रूप अर्थात् स्वतन्त्र शब्दलाई पद मानेका हुन् की बद्ध रूप (उपसर्ग वा प्रत्ययलाई समेत) लाई मानेका हुन् स्पष्ट बुझिँदैन ।

माधवप्रसाद पोखरेलका अनुसार पाणिनिले पदको परिभाषा रूप वैज्ञानिक आधारमा गरेका छन् । उनको परिभाषाअनुसार अन्त्यमा विभक्ति लागेको जुनसुकै शब्द नै पद हो । नेपाली व्याकरणमा जे कुरा बुझाउन रूपायक प्रत्यय भन्ने चलन छ, त्यही कुरो बुझाउन पाणिनिय व्याकरणमा विभक्ति शब्दको प्रयोग हुन्छ । यसबाट क्रिया वा विशेषणका पछाडि लाग्ने रूपायक प्रत्ययलाई पनि पाणिनिय व्याकरणमा विभक्ति नै भन्ने चलन छ, त्यति मात्र नभएर वाक्यमा शून्य विभक्ति लाग्ने अव्यय पनि विभक्तन्त अर्थात् पाणिनिको परिभाषाअनुसार पद ठहर्छन् । पाणिनिले परिभाषा गरेअनुसार संस्कृत भाषामा तीन किसिमका पद हुन्छन् :

(क) सुप् (अथवा सुबन्त) : संस्कृतका नाम, सर्वनाम र विशेषणहरू यस वर्गमा पर्छन् ।

(ख) तिङ् (अथवा तिङन्त) : संस्कृतका क्रियापदहरू यस वर्गमा पर्दछन् ।

(ग) अव्यय (न सुबन्त न तिङन्त अथवा सुबन्त पनि तिङन्त पनि) : अविकारी अर्थात् परम्परागत नेपाली व्याकरणअनुसार विभक्ति, नामयोगी, क्रियाविशेषण, क्रियायोगी, संयोजक, अव्यय वा निपात अनि विस्मयादिबोधक भन्ने गरिएका संस्कृतका सबै शब्दहरू यस वर्गमा पर्दछन् ।

यद्यपि (‘आत्मनेपद’ र ‘परस्मैपद’ शब्दमा पनि ‘पद’ शब्द जोडिएकाले पतञ्जलिले महाभाष्यमा प्रत्यय समेतलाई पद (विभक्त्यन्तं च पदम्, पाणिनि १।२।६४ को भाष्य) शब्द प्रयोग गरेको कुरो

अभ्यङ्कर (पृ. २१६-२१७, ३५५-३५६) ले लेखेका छन्। यस दृष्टिले विचार गर्दा संस्कृत व्याकरणमा अर्थ भएको सबभन्दा सानो एकाइ (अर्थात् रूप) लाई समेत 'पद' शब्दले समेटेको देखिन्छ।

शेषराज शर्मा (२०१७) को परिभाषालाई हेर्दा नेपाली व्याकरण परम्परामा पनि शब्द र पद सम्बन्धमा यही धारणा नै चलेको देखिन्छ (नेपाल, २०५६ : ५७, ८४ र अर्याल, २०६३ : २४)। तर, संस्कृत व्याकरण कोश (अभ्यङ्कर १९६१ इ.) मा शब्द र पदको सबै परिभाषालाई केलाउँदा भने सर्वमान्य धारणामा समान पाइन्छ। शब्दवर्ग र पदवर्गलाई पर्यायवाची शब्दका रूपमा लिइएको पाइन्छ। पदवर्गको परिचय दिने क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै तरिकाले परिभाषित गरेका छन्। नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६९ : ७२८) अनुसार वाक्यमा व्यवहार गर्न लायक वा व्यवहार गरिएका शब्दको कोटिलाई दिइने दर्जा नै पदवर्ग हो। प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोशमा "शब्दको समूह, शब्दको वर्गीकरण, पदवर्गलाई शब्दवर्ग" भनिएको छ (अधिकारी र भट्टराई, २०७० : १३४०)। हेमराज पाण्डेले चन्द्रिका गोरखाभाषा व्याकरणमा "एक अक्षर वा अनेक अक्षर मिली अर्थ बुझाउने शब्दलाई पद भन्दछन्"। मोहनराज शर्माका अनुसार "स्वनिमिक वा लेखिमिक आकारको अर्थयुक्त लघुतम स्वतन्त्र भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ"। "वाक्यमा प्रयोग भएका वा प्रयोग हुन योग्य शब्दलाई पद भनिन्छ" (बराल र एटम, २०६८ : ८)। त्यसैगरी "कार्यगत आधारमा निश्चित समुच्चयमा समूहीकृत शब्दहरूको समूहलाई शब्दवर्ग भनिन्छ" (न्यौपाने र अन्य, २०६९ : ११२)। एक वा अनेक अक्षर मिली बनेको स्वतन्त्र अर्थ बुझाउन प्रयोग गरिने शब्दलाई पद भनिन्छ। "वाक्यमा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग हुन सक्ने अर्थयुक्त भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ। शब्द स्थानिक भएर वाक्यमा प्रयोग भएपछि त्यसलाई पद भनिन्छ" (ज्ञवाली, २०७० : ५८)। पद र शब्दको बारेमा फरक-फरक धारणाहरू रहेको पाइन्छ।

## ६.२ पदवर्गको वर्गीकरण

अर्थयुक्त लघुतम भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ। वाक्यमा प्रयोग नहुँदा पनि शब्दले स्वतन्त्र अर्थ दिने गर्दछ। कुनै 'शब्द' वाक्यमा प्रयोग भएपछि त्यसले विभिन्न पदको धारण गर्दछ। शब्दले वाक्यमा प्रयोग भई सन्दर्भअनुसार अर्थ दिँदा एउटै शब्दले अनेक पदको दर्जा प्राप्त गर्दछ। शब्दवर्गको वर्गीकरण गर्ने क्रममा धेरै विद्वान्हरूले आ-आफ्नै मतलाई आधार मानेका छन्। हेमराज पाण्डे (चन्द्रिका गोरखाभाषा- व्याकरण, १९६९ : ८) ले पदविचार भनेको वर्णबाट पद बनाउने रीत, पदको भेद, रूप, त्यसलाई चाहिने नियमको बयान हो भनेको पाइन्छ। एक अक्षर वा अनेक अक्षर मिली अर्थ बुझाउने शब्दलाई 'पद' भनिन्छ। पण्डितले पदलाई पाँच प्रकारमा १. नाम २. सर्वनाम ३. विशेषण ४. क्रियापद ५. अव्यय भनी बाँडेका छन् (पण्डित, १९६९ : ७)।

रोहिणीप्रसाद भट्टराई (नेपाली बृहत् व्याकरण, २०३३ : ४५-५२) ले वाक्यभित्र देखिने भिन्न-भिन्न जातका पद खुट्याउनुलाई पदको वर्गीकरण भनेका छन्। पदको वर्गीकरणका क्रममा प्रयोग व्यवहारमा देखिए अनुसारका नौ प्रकारमा पदलाई विभाजन गरेका छन् : नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, नामयोगी, क्रियायोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात। यसरी पदको वर्गीकरण गर्ने कार्यलाई 'पदभेद' र 'वाक्य खण्ड' पनि भनेको पाइन्छ।



व्याकरणकार सोमनाथ सिग्दयालले शब्दवर्गको वर्गीकरण गर्ने सिलसिलामा शब्द र पदलाई एकै मानेका छन् । उनले मध्यचन्द्रिका व्याकरणमा पदलाई आठ प्रकारमा बाँडेर चर्चा गरेका छन् । अघिल्ला चार पद अर्थात् नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियापदलाई विभिन्न आकार, रूप आदिमा बदल्न सकिने भएकाले 'विकारी' वर्गमा राखेका छन् भने पछिल्ला चार पद क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक र विस्मयादिबोधक शब्द सधैं एकनास भई रूप नबदलिने हुनाले 'अविकारी' वर्गमा राखेका छन् ।

शब्दवर्गको वर्गीकरण गर्ने कार्यमा विभिन्न विद्वान्हरूको आ-आफ्नै धारणा पाइन्छ । वर्गीकरणमा विद्वान्हरूमा एकरूपता नभएकाले माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम २०६४ ले तोकेअनुसार शब्दवर्गको वर्गीकरणलाई मूल आधार बनाइनु वाञ्छनीय देखिन्छ । यसमा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद र अव्यय पर्दछन् । अव्ययभित्र क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, निपात र विस्मयादिबोधक समेटिएका छन् (मा. शि. पा., २०६४) । शिक्षण सिकाइका क्रममा पाठअनुसार पाठ्यक्रमले तोकेबमोजिमका शब्दवर्गलाई पाठ्यपुस्तकमा वितरण गरिएको छ ।

### ६.३ पदवर्गको वर्गगत चिनारी

वाक्यमा प्रयोग भएका जुनसुकै शब्दलाई पद भनिन्छ । पदले एक वा एकभन्दा बढी अर्थयुक्त र खास किसिमका वाक्यात्मक कार्य गर्न सक्ने क्षमता बोकेका हुन्छन् । एउटै पदले पनि परिवेशअनुसार फरक-फरक कार्य गरी अर्थमा समेत भिन्नता ल्याउन सक्छ । त्यसैले वाक्यमा प्रयोग हुने विभिन्न पदहरू र तिनले गर्ने प्रकार्यका बारेमा स्पष्ट भएमा मात्रै तिनलाई पहिचान गर्न सकिन्छ ।

#### ६.३.१ नाम

कुनै व्यक्ति, स्थान, वस्तु, जाति, प्राणी, पदार्थ, गुण, धर्म, भाव वा अवस्था बुझाउने शब्द नाम हो । नामलाई संज्ञा पनि भनिन्छ । क्रियापदमा के र को भनेर प्रश्न गर्दा जवाफमा आउने उत्तरलाई नाम भनिन्छ । नामले वाक्यमा कर्ता, कर्म र पूरकको भूमिका खेल्दछ (अधिकारी, २०४९ : १९) । कुनै वस्तु चिनाउन र त्यस सम्बन्धी ज्ञान बढाउन बरोबर अभ्यास गरिने शब्दलाई 'नाम' भनिन्छ । नाम शब्द 'को, के' भन्ने उत्तरका रूपमा आउँछ । जस्तै :

को ? : राम, भाउजू, आमा आदि ।

के ? : घर, बथान, माया, सुख, गाई, चाँदी आदि ।

नामले वाक्यमा कर्ता, कर्म र पूरकको भूमिका खेल्दछ । नाम शब्द पदावलीको शीर्ष भएर आउँछ । परम्परागत रूपमा नामलाई व्यक्तिवाचक, जातिवाचक, द्रव्यवाचक, समूहवाचक र भाववाचक गरी पाँच वर्गमा राखिएको छ । वर्तमान समयमा प्रकाशित आधुनिक व्याकरण पुस्तकहरूमा व्यक्ति र जाति, सङ्ख्येय र असङ्ख्येय, नाम र कोटिकर, सजीव र निर्जीव, मानवीय र मानवेतर, मूर्त र अमूर्त तथा एकल र समूह जस्ता भेद उपभेदमा नामलाई विभक्त गरिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०७१ : २५-२८) ।

भाषामा नाम शब्दहरूको सङ्ख्या असीमित हुन्छन् । नयाँ शब्दहरूको प्रवेश भइरहने हुँदा नाम शब्दलाई मुक्त वा खुला वर्गको पद हो भन्ने गरिन्छ । 'को' प्रश्नको उत्तरमा मान्छेलाई सङ्केत गर्ने मानवीय नाम आउँछ भने 'के' प्रश्नको उत्तरमा मान्छे बाहेकलाई सङ्केत गर्ने मानवेतर नाम आउँछ । नाम शब्दले वाक्यमा प्रयोग भएपछि कारक, पूरक, व्याकरणात्मक कोटि, विशेषण र क्रियायोगीको काम गर्छ । वाक्यमा आई उद्देश्यको कार्य गर्नु, सकर्मक क्रियाको कर्म भएर कार्य गर्नु, पूरकापेक्षी क्रियाको पूरक भएर आउनु, विशेषणको विशेष्य भएर काम गर्नु, निर्धारक लिन सक्नु तथा सबै कारकमा प्रयुक्त भई कार्य गर्नु नामपदको प्रकार्य हो ।

### ६.३.२ सर्वनाम

सामान्यतया नामको सट्टामा प्रयोग हुने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ । यसलाई सट्टा नाम पनि भनिन्छ । नामपद समूहको पुनरुक्ति रोक्न वानाम पद तथा पदावलीको सट्टामा आउने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ । कुनै वस्तु वर्णन तथा सङ्कथनमा एउटै नामलाई फेरि-फेरि दोहोर्‍याउनु पर्ने हुन सक्छ । त्यस स्थितिमा हुने अस्वाभाविकतालाई कम गर्न सर्वनामको प्रयोग गरिन्छ (अधिकारी, २०७१ : ३०) । सर्वनामले वाक्यान्तरिक र अन्तरवाक्यीय सन्दर्भहरूको काम गरी अभिव्यक्तिका खण्ड वा उपखण्डमा निहित अन्तरसम्बन्धलाई जोड्न मद्दत गर्दछ । नेपाली भाषामा सर्वनामले वाक्यमा आई उद्देश्य भएर, क्रियाको कर्म भएर, विभिन्न पुरुषका रूपमा आएर तथा सम्बोधन बाहेक अन्य कारकमा आएर कार्य गर्दछ । नेपाली भाषामा व्यक्तिवाचक, दर्शकवाचक, सम्बन्धवाचक, प्रश्नवाचक र निजवाचक सर्वनाम गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गरिएको पाइन्छ (शर्मा, २०७१ : १२६-१२७) । नेपाली सर्वनामहरूको सङ्ख्या निश्चित र थोरै भएकाले सर्वनाम शब्द बन्द वर्गअन्तर्गत पर्दछ । सर्वनामहरू कहिलेकाहीं उपवाक्य वा वाक्यकै सट्टामा पनि प्रयोग हुने गर्दछन् । जस्तै-

(क) उमेश विद्यार्थी हो । ऊ राम्ररी पढ्छ ।

(ख) ती फुर्तिला केटाहरू विद्यार्थी हुन् । तिनीहरू मिहिनेती छन् ।

(ग) विद्यार्थीहरू कक्षामा हल्ला गर्दछन् । यो मलाई मन पर्दैन ।

माथि (क) मा दिइएका दुई वाक्यहरूमध्ये अधिल्लो वाक्यमा प्रयोग भएको 'उमेश' नाम पदको सट्टामा पछिल्लो वाक्यमा 'ऊ' पदको प्रयोग भएको छ । (ख) मा दिइएको पहिलो वाक्यमा परेको 'ती फुर्तिला केटाहरू' भन्ने नाम पदावलीको सट्टामा त्यहीं दिइएको पछिल्लो वाक्यमा 'तिनीहरू' पदको प्रयोग भएको छ । (ग) मा दिइएको पहिलो पूरै वाक्य 'विद्यार्थीहरू कक्षामा हल्ला गर्दछन्' वाक्यको सट्टामा पछिल्लो वाक्यमा 'यो' पदको प्रयोग भएको छ । यी 'ऊ' 'तिनीहरू' र 'यो' सर्वनाम पद हुन्; किनभने उपर्युक्त वाक्यहरूमा यिनले क्रमशः नाम, नाम पदावली र पूरै वाक्यको पुनरुक्ति रोकी तिनको

सङ्ग्रामा आउने काम गरेका छन् । नेपाली भाषाका सर्वनामहरू म, हामी, तँ, तिमी, तपाईं, आफू, ऊ, उनी, उहाँ, त्यो, यो, ती, यी, उनी, तिनी, यिनी, के, को, जे, जो आदि हुन् ।

### ६.३.३ विशेषण

नामको गुण, दोष, सङ्ख्या, अवस्था, व्यापार, मात्रा आदि विशेषता बुझाउने शब्दलाई विशेषण भनिन्छ । नामसँग गरिने कुन, कस्तो, कति, कत्रो आदि प्रश्नका उत्तरमा आउने शब्द विशेषण हो (बराल र एटम, २०६८ : १९) । नामको 'यस्तो' भन्ने गुण, 'यति' भन्ने सङ्ख्या वा परिणाम आदि बुझाउने शब्दलाई विशेषण भनिन्छ; जस्तै- राम्रो केटो; एक राजा; अलिकति पानी आदि । यहाँ 'राम्रो' शब्दले 'केटो' नामको यस्तो भन्ने गुण, 'एक' शब्दले 'राजा' नामका यति सङ्ख्या र 'अलिकति' शब्दले 'पानी' नामको यति मात्रा वा परिमाण बुझाएका छन्; त्यसैले यी 'राम्रो', 'एक', र 'अलिकति' विशेषण हुन् । यस्ता विशेषणले जुन नामको विशेषता जाहेर गर्दछन्, ती नामलाई विशेष्य भनिन्छ । विशेषणले विशेष्यको विशेषता जाहेर गर्दछन् । विशेषणले नाम तथा नामिक पदको वर्णन गर्छ । वाक्यमा प्रयुक्त नामलाई शीर्ष बनाएर अर्थलाई स्पष्ट गर्ने, विस्तार गर्ने, सीमित गर्ने वा विशिष्ट बनाउने काम गर्दछ । विशेषणले नामका अधिलिखित आएर उक्त नामको वर्णन गर्ने कार्य गर्छ । यसले पूरकापेक्षी क्रियाको पूरक भएर, क्रियाविशेषणको भेद्य भएर, तुलनावाची भएर तथा तिर्यक् वा सरल कारकमा आई नामको कार्य गर्दछ । विशेषण मुख्यतः गुणबोधक, सङ्ख्याबोधक, परिमाणबोधक र सार्वनामिक गरी चार प्रकारका छन् । विशेषण लिङ्ग, वचन र कारकका आधारमा रूपायन हुने खुला वर्गको विकारी पद हो ।

### ६.३.४ क्रियापद

वाक्यमा कर्ताले गरेको काम वा कार्यव्यापारको अवस्था वा स्थिति बुझाउने शब्दलाई क्रियापद भनिन्छ । वाक्यमा प्रयोग भई यसले लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिका साथै कालको पक्षहरूलाई चिनाउँदै तिनमा निहित अर्थलाई स्पष्ट पार्ने काम गर्छ (अवस्थी र अन्य २०६७ : २३) । धातुका पछाडि विभिन्न रूपायक प्रत्ययहरू लागेर क्रियापद बन्दछन्; जस्तै-खायो, पढ्छन्, बस्छे, डुल्छन् आदि । यी क्रियापदहरू 'खा', 'पढ्', 'बस्', 'डुल्' जस्ता धातुका पछाडि क्रमशः 'यो', 'छन्', 'छे', 'नेछन्' जस्ता रूपायक प्रत्ययहरू लागेर बनेका छन् । धातुमा विविध प्रत्ययहरूको मेल हुँदा क्रियाको निष्पत्ति हुन्छ । क्रियाले कसैबाट केही काम हुनु वा गर्नु भन्ने जनाउँछ । क्रियालाई वाक्य समाप्त गर्ने समापिका क्रिया पनि भनिन्छ । पदवर्गमा क्रियापद नै सबैभन्दा बढी आधारमा रूपायन भई परिवर्तन हुने शब्द भएकाले खुला वर्गको विकारी वर्गमा पर्दछ । नेपालीमा वाक्यको काल, पक्ष, भाव, वचन, लिङ्ग, पुरुष, करण, अकरण, वाच्य, प्रेरणार्थक आदि सबैलाई क्रियापदले देखाएको हुन्छ । क्रियाविना सामान्यतः वाक्य अपूरो र अधुरो मानिन्छ । यद्यपि वाक्य व्यवस्थामा क्रियाको केन्द्रीय महत्त्व रहन्छ । वाक्यमा संलग्न शब्दहरू के कति र के कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा क्रियाको आर्थी तथा वाक्यात्मक कार्यमा निर्भर गर्ने

भएको हुनाले वाक्यमा आएका कर्ता, कर्म, पूरक आदिलाई अधीनस्थ बनाउन सक्छ (अधिकारी, २०७१ : ११२) । यसका साथै क्रियाले वाक्यमा कर्ता, कर्म आदि बारे केही भन्ने (विधान गर्ने), विधेय वा त्यसको एउटा भागका रूपमा कार्य गर्ने, वाक्यको अर्थ स्पष्ट पार्ने कार्य गर्दछ ।

क्रियालाई विभिन्न आधारमा विभाजन गरेको पाइन्छ । यसै क्रममा मोहनराज शर्माले प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरणमा नेपाली क्रियालाई समापकका आधारमा (असमापिका र समापिका), अर्थ प्राधान्यताका आधारमा (सहायक र मुख्य), संरचनाका आधारमा (सरल र जटिल) त्यस्तै कर्मका आधारमा (अकर्मक, सकर्मक र द्विकर्मक) र पूर्णताका आधारमा (पूर्ण, अपूर्ण वा पूरकापेक्षी) गरी पाँच किसिम हुने कुरा उल्लेख गरेका छन् (शर्मा, २०७१ : १३८) । वाक्यमा प्रयोग भएर कर्ताले गरेको कामको वर्णन गर्ने र वाक्यलाई पूर्णता दिलाउने शब्द नै क्रिया हो ।

### ६.३.५ अव्यय

वाक्यमा प्रयोग हुँदा रूप परिवर्तन नहुने शब्दलाई अव्यय भनिन्छ । अव्यय शब्द वाक्यमा प्रयोग हुँदा लिङ्ग, वचन, पुरुष आदिका आधारमा रूपायन हुँदैन । त्यसैले यसलाई विकार उत्पन्न नहुने, निश्चित सङ्ख्यामा हुने भएकाले अविकारी बन्द वर्गको शब्द भनिन्छ । अव्यय वर्गभित्र क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपात गरी पाँच ओटा पदहरू पर्दछन् । यिनले वाक्यमा व्यक्त भएका सूचनाहरूको परिवेश, परिस्थिति, रीति आदिमा जोड दिने, मिठास ल्याउने, जोड्ने वा थेंगो आदिको कार्य गर्दछ । वक्ताले व्यक्त गर्न खोजेको मनोभावमा निखार ल्याउन यी शब्दहरूले सहयोग पुऱ्याउँछन् । अव्यय वर्गअन्तर्गत रहने पदहरूलाई तल क्रमशः चर्चा गरिएको छ :

#### ६.३.५.१ क्रियायोगी

वाक्यमा आएर क्रियापदको, विशेषणको र क्रियायोगी समेतको बयान गर्ने अविकारी शब्दलाई क्रियायोगी भनिन्छ । यसलाई क्रियाविशेषण पनि भनिन्छ । क्रिया, विशेषण, क्रियाविशेषण तथा समस्त वाक्यको पनि विशेषता बताउने वा तिनका अर्थमा केही थप्ने शब्द नै क्रियाविशेषण हो । 'कहिले, कसरी, कहाँ, कता, किन' जस्ता प्रश्नको उत्तरमा क्रियायोगी आउँछ । क्रियाविशेषण पदले वाक्यकै व्याख्याता भएर काम गर्दछ । वाक्यमा क्रियाविशेषणको प्रयोग ऐच्छिक हुन्छ । आवश्यक भए यसको प्रयोग गरिन्छ, अन्यथा नगर्दा पनि केही फरक पर्दैन (शर्मा, २०७१ : १५५) । क्रियायोगीका प्रकारका विषयमा विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्ना मत दिएका छन् । जसमध्ये हेमाङ्गराज अधिकारीले कालिक, स्थानिक, परिमाण वा मात्रावाचक, रीतिवाचक, आवृत्तिवाचक, साधन/माध्यमबोधक, हेतु/कारणबोधक, परिणामबोधक, प्रयोजनबोधक, सर्तबोधक, परिस्थितिबोधक र विपरीतबोधक गरी १२ ओटा प्रकारमा बाँडेका

छन् (अधिकारी, २०७१ : ५६-६०) । क्रियायोगी वाक्य संरचनामा एकलै शब्द भएर प्रयोग हुने गर्दछ ।

### ६.३.५.२ नामयोगी

नामिक शब्द (नाम, सर्वनाम, विशेषण) का पछाडि प्रायः जोडिएर प्रयोग गरिने शब्दहरूका बीचमा सम्बन्ध गाँस्ने बद्ध वर्गको अव्यय शब्दलाई नामयोगी भनिन्छ (बराल र एटम, २०६८ : ३०) । नामिक पदको पछाडि आउने हुँदा नामयोगीलाई पश्च स्थानिक पनि भनिन्छ । नामिक पदका पछाडि जोडिन आएर वा नजोडिएर पनि नामिक पदसँग अर्थगत सम्बन्ध राख्ने गर्दछ । साथै नामयोगीले समय, स्थान, रीति, हेतु, अवधि, दिशा, अभाव, विनिमय, परिमाण आदि अर्थको अभिव्यक्ति पनि गर्छ । नामयोगी बन्द वर्गको भएकाले यसको शब्द सङ्ख्यामा सितिमिति थपघट हुँदैन ।

### ६.३.५.३ संयोजक

संयोजकलाई योजक पनि भनिन्छ । यसले वाक्यमा एकभन्दा बढी व्याकरणात्मक एकाइहरूलाई जोडेर समुच्चय गर्दछ । वाक्यमा प्रयुक्त शब्द, पद समूह र उपवाक्य जस्ता एकाइहरूलाई जोड्ने शब्दलाई संयोजक भनिन्छ (शर्मा, २०७१ : १५८) । अविकारी शब्द भएकाले संयोजकको रूपायन गरिँदैन । यो अव्यय फाँटभित्र पर्ने बन्द वर्गको शब्द हो । यस्ता शब्दहरूमा र, वा, तर, जब, तब, तापनि, किनभने जस्ता शब्दहरू पर्दछन् । संयोजक सापेक्ष र निरपेक्ष गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । प्रधान उपवाक्य र अधीन उपवाक्यलाई जोडेर मिश्र वाक्य बनाउने संयोजकलाई सापेक्ष संयोजक भनिन्छ । जस्तै : जब, तब, जसरी, तसरी, जहाँ, तहाँ, भने जसरी आदि । स्वतन्त्र उपवाक्यहरूलाई जोडेर संयोजक संयुक्त वाक्य बनाउने संयोजकलाई निरपेक्ष संयोजक भनिन्छ । जस्तै : यद्यपि, तथा, अनि, किन्तु, तर, किनभने आदि ।

### ६.३.५.४ विस्मयादिबोधक

मानव मनका हर्ष, आवेग, दुःख, ईर्ष्या, शोक, घृणा, आश्चर्य, विस्मृति, सम्बोधन, उपहास जस्ता अकस्मात् घट्ने घटनाप्रति अपर्भट प्रतिक्रिया जनाउन प्रयोग गरिने अविकारी वर्गको शब्दलाई विस्मयादिबोधक शब्द भनिन्छ । यस्ता शब्दहरू प्रायः वाक्यका अगाडि आउँछन् र वाक्यका अङ्ग नबनी वाक्यभन्दा स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग भई अर्थ प्रकट गर्छन् । आहा !, कठै !, छि !, शिवशिव !, स्याबास् !, अरे !, ज्या !, विचरा !, ऐया !, हँ हँ !, हे ! आदि विस्मयादिबोधक शब्द हुन् ।

### ६.३.५.५ निपात

वाक्यमा प्रयोग नहुँदाको अवस्थामा आफ्नो छुट्टै स्वतन्त्र अर्थ नभएका तर वाक्यमा प्रयोग भएपछि निश्चय, अनुरोध, सहमति आदि आशय बुझाउने अविकारी शब्दलाई निपात भनिन्छ। निपातले विभिन्न धारणा, अनुभूति र अभिव्यक्तिलाई सहज ढङ्गले प्रकट गर्न सहयोग पुऱ्याउनुका साथै अर्थमा बल पुऱ्याउने र भिन्नता समेत ल्याउने गर्दछ। निपातले वाक्यका अग्र, मध्य र अन्त्य भागमा देखा परेर वाक्यार्थलाई स्पष्ट रूपमा प्रकट गर्न सघाउँछ। निपातहरूले पदावली तथा वाक्यहरूमा खास पद वा वाक्यकै अर्थलाई उजिल्याउन मद्दत गर्ने हुँदा यिनको स्वतन्त्र अर्थ हुँदैन। निपात शब्दहरू प्रायः एकाक्षरी हुन्छन्। नै, मात्र, केवल, चाहिँ, पनि, न, है, नि, त, पो, क्या, क्यारे, लौ, हौ, वा आदि निपात शब्दहरू हुन्।

### ६.४ भाषातत्त्व र प्रभावकारी शिक्षण

व्याकरण भाषाको नियम वा व्यवस्था हो। व्याकरणका तत्त्वहरूमध्ये पदवर्ग भनेको स्वतन्त्र अर्थयुक्त शब्दहरूको वाक्यात्मक भूमिकाका आधारमा गरिएको वर्गीकरण हो। वाक्यमा प्रयोग भएका शब्दलाई पद भनिन्छ। तिनीहरूले एक वा एकभन्दा बढी रूप, अर्थयुक्त र खास किसिमको वाक्यात्मक कार्य गर्न सक्ने क्षमता बोकेका हुन्छन्। भाषा शिक्षण भनेको भाषाको बारेमा गरिने शिक्षण नभई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सीपहरूको शिक्षण हो। भाषा शिक्षणका क्रममा विषयवस्तुलाई साधनको रूपमा लिई भाषिक सीपको विकासलाई साध्य वस्तुको रूपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ। भाषा शिक्षणमा साहित्यका विविध विधा (कथा, कविता, निबन्ध, जीवनी, रूपक, दैनिकी) हरूको अतिरिक्त भाषातत्त्वको आवश्यकता पर्दछ। भाषिक क्षमताको विकासमा भाषातत्त्व/व्याकरणको पनि उल्लेख्य भूमिका रहन्छ।

शब्द वा पद व्याकरणको केन्द्रीय तत्त्व वा घटक हुनुले पनि भाषा शिक्षणसँग यसको सम्बन्ध स्वतः सिद्ध हुन जान्छ। शब्दको तहबाट नै भाषा शिक्षणअन्तर्गतको व्याकरण शिक्षण गर्ने क्रममा त्यसको व्युत्पादन प्रक्रिया, रूपायन प्रक्रिया, त्यसले गर्न सक्ने आर्थी प्रकार्य तथा त्यसले प्राप्त गर्ने वाक्यात्मक भूमिका जस्ता पक्षहरूको बारेमा शिक्षण गर्नु आवश्यक छ। पदवर्गको पहिचान र भाषा शिक्षण बीचको सम्बन्धलाई नियाल्दा व्यावहारिक अभ्यास र पहिचानात्मक, खेल, छलफल, प्रश्नोत्तर, समस्या समाधानजस्ता आगमनात्मक विधिद्वारा धारणाको विकास गर्न सकिन्छ।

एउटै पदले फरक परिवेशमा फरक कार्य गर्दा सो पदको अर्थमा समेत भिन्नता आउँछ। कुन पदलाई वाक्यको कुन स्थानमा राखेर प्रयोग गर्दा सान्दर्भिक, अर्थपूर्ण हुन्छ भन्ने जानकारी लिन पदवर्ग पहिचानको आवश्यकता पर्दछ। यसका अतिरिक्त शब्दभण्डारको वृद्धि गर्न, भाषिक क्षमताको विकास गर्न, बौद्धिक क्षमताको विकास गर्न, वाक्यगठन क्षमताको विकास गर्न पदवर्ग पहिचानको महत्त्व रहेको हुन्छ। नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीलाई शिक्षण गर्न तथा

सिकाइमा सहज हुन्छ। यद्यपि दोस्रो भाषी विद्यार्थी नै भए पनि क्षमतावान्का लागि शिक्षण सिकाइमा अठ्ठेरो पढेन। विद्यार्थीको व्यक्तिगत क्षमताले पदवर्गको सिकाइमा प्रभाव पार्छ।

### ७. संस्थागत तथा सामुदायिक विद्यालयमा पदवर्ग सिकाइ

यस अध्ययनमा काठमाडौं जिल्लाको कीर्तिपुर नगरपालिकामा रहेका चारओटा सामुदायिक र चार ओटा संस्थागत विद्यालयलाई प्रमुख क्षेत्रका रूपमा लिइएको छ। आठ विद्यालयका १०/१० जना विद्यार्थीहरू छात्र/छात्रा र भाषिक पृष्ठभूमिसहित समानुपातिक आधारमा जम्मा ८० जनालाई नमुना छनोटमा चयन गरिएको छ। छनोटमा परेका विद्यार्थीहरूका लागि शब्दवर्ग/पदवर्गसँग सम्बन्धित कक्षा नौको पाठ्यपुस्तकलाई आधार मानेर दृष्टांश र अदृष्टांश गरी जम्मा ५० पूर्णाङ्कको प्रश्नहरू तयार पारिएको छ। उक्त प्रश्नावली परीक्षणका लागि सम्बन्धित क्षेत्रका विद्यार्थीहरूलाई उत्तरपुस्तिका भर्न लगाइएको छ। उत्तरपुस्तिका परीक्षणमा एकरूपता ल्याउनका लागि अग्रिम रूपमा उत्तरकुञ्जिका निर्माण गरी परीक्षणमा विश्वसनीयता ल्याउने प्रयास भएको छ। परीक्षणपश्चात् प्राप्त भएका नतिजालाई प्राप्ताङ्कको प्रतिशत, मानक विचलन र मध्यमानका आधारमा विश्लेषण तथा व्याख्या गरी अध्ययनलाई मूर्त रूप दिइएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा देहायका चलहरूलाई उल्लेख गरिएको छ :

#### ७.१ समग्रताका आधारमा

##### (क) प्रतिशताङ्कद्वारा प्राप्त विवरण

तालिका नं. १

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	३९%भन्दा कम प्राप्ताङ्क		४०% देखि ५९% सम्म प्राप्ताङ्क		६०% देखि ७४ % सम्म प्राप्ताङ्क		७५%भन्दा माथि प्राप्ताङ्क	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
८०	२	२.५	४	५	११	१३.७५	६३	७८.७५

उपर्युक्त तथ्याङ्कअनुसार समग्र विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमताको परीक्षणबाट प्राप्त प्राप्ताङ्कको प्रतिशत गणना गर्दा प्रतिनिधि जनसङ्ख्याका रूपमा छनोट गरिएको कुल सङ्ख्या ८० जना विद्यार्थीहरूको प्राप्ताङ्कलाई प्रतिशतका आधारमा चार श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ, जसमा पदवर्ग पहिचान क्षमताको परीक्षणमा तल्लो श्रेणीको रूपमा निर्धारण गरिएको ३९% भन्दा कम प्राप्ताङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २ रहेको छ। यसको प्रतिशत गणना गर्दा २.५ देखिन्छ। त्यसैगरी ४०% भन्दा माथि र ५९% भन्दा तल प्राप्ताङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ४ अर्थात् ५ प्रतिशत रहेको छ। पदवर्ग पहिचान क्षमताको परीक्षणमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कलाई विभाजन गरेको तेस्रो श्रेणी ६०% देखि ७४% अङ्क ल्याउने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ११ जना रहेको छ। यसको प्रतिशत गणना गर्दा १३.७५ प्रतिशत हुन आउँछ। प्रस्तुत अध्ययनमा तयार पारिएको ५० पूर्णाङ्कको पदवर्ग पहिचान सम्बन्धी प्रश्नहरूमा परीक्षण पश्चात् निर्धारण गरिएको उच्चतम श्रेणी ७५ %भन्दा माथि प्राप्ताङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरू ६३ जना रहेको छ। यसको प्रतिशत ७८.७५ हुन्छ।

यसरी न्यूनतम श्रेणीका रूपमा मापन गरिएको ३९ % भन्दा कम अङ्क ल्याउने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २.५ प्रतिशत र उच्चतम श्रेणीका रूपमा मापन गरिएको ७५% भन्दा माथि अङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ७८.७५ प्रतिशत रहेको देखिनुले समग्रमा विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्ने क्षमता सन्तोषजनक रहेको देखिन्छ। सबैभन्दा तल्लो श्रेणी र सबैभन्दा माथिल्लो श्रेणीको बीचको ठूलो अन्तर भएकोले यो नतिजा सन्तोषजनक देखिन्छ।

(ख) मध्यमान र मानक विचलनमा

तालिका नं. २

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानभन्दा माथिको प्राप्ताङ्क		मध्यमानभन्दा तलको प्राप्ताङ्क	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
८०	४९.४४	७.५९	३९	३८.७५	४९	६१.२५

उल्लिखित तालिका अनुसार प्रतिनिधि नमुना छनोटमा परेका ८० जना विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको मध्यमान ४९.४४ देखिएको छ भने मानक विचलन ७.५९ रहेको छ। मध्यमानलाई आधार मानेर हेर्दा मध्यमानभन्दा माथि पदवर्ग पहिचान क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ३९ रहेको छ। यसको प्रतिशत ३८.७५ र मध्यमानभन्दा तल प्राप्ताङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ४९ रहेको छ। यसको प्रतिशत ६१.२५ रहेको छ। यसमा मध्यमानभन्दा माथि र तल पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने विद्यार्थीहरूको बीचको अन्तर १८ अर्थात् २२.५ प्रतिशतको अन्तर पाइन्छ। जुन नतिजा सन्तोषजनक नरहेको पाइयो।

मानक विचलन ७.५९ रहेकोले पनि समग्र विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमतामा एकरूपता पाइएको छैन। समग्रमा काठमाडौँ जिल्लाका कक्षा नौका विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमता सन्तोषजनक छैन।

७.२ भाषिक आधारमा

(क) नेपाली पहिलो भाषी विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमताको अध्ययन

- प्रतिशताङ्कका आधारमा

तालिका नं. ३

विद्यार्थी सङ्ख्या	३९% भन्दा कम		४० - ५९ % सम्म		६० - ७४ % सम्म		७५% भन्दा बढी	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
३९	०	०	२	६.४६	६	१९.३५	२३	७४.१९



माथि दिइएको तालिकामा पहिलो भाषी नेपाली विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमताको अध्ययन गर्न चारओटा श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । उक्त श्रेणीको आधारमा विद्यार्थीको वर्गीकरण यस प्रकार गरिएको छ । जसमा ३९ प्रतिशतभन्दा कम ल्याउने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या शून्य देखियो भने ४०-५९% अङ्क ल्याउने सङ्ख्या २ र प्रतिशत ६.४६ रहेको छ । त्यस्तै ६०-७४% अङ्क ल्याउने सङ्ख्या ६ र प्रतिशत १९.३५ रहेको छ । ७५ प्रतिशतभन्दा माथि ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या २३ र प्रतिशत ७४.१९ रहेको छ ।

यस वर्गीकरणअनुसार सबैभन्दा तल्लो श्रेणीमा विद्यार्थी सङ्ख्या २ र प्रतिशत ६.४६ रहेको छ भने उच्च श्रेणीमा विद्यार्थी सङ्ख्या ६ र प्रतिशत १९.३५ र अति उच्च श्रेणीमा ७५% भन्दा माथि अङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या २३ र प्रतिशत ७४.१९ रहेको हुँदा काठमाडौँ जिल्लाका कक्षा नौमा अध्ययनरत पहिलो भाषी नेपाली विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमता उच्च रहेको देखिन्छ ।

● मध्यमान र मानक विचलनका आधारमा

तालिका नं. ४

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानभन्दा माथिको प्राप्ताङ्क		मध्यमानभन्दा तलको प्राप्ताङ्क	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
३९	४०.९३	६.८९	२०	६४.५२ %	१९	३५.४८%

उल्लिखित तालिका अनुसार प्रतिनिधि नमुना छनोटमा परेका ३९ जना नेपाली पहिलो भाषी विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमतालाई मध्यमान र मानक विचलनका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसरी विश्लेषण गर्दा नेपाली पहिलो भाषी विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको मध्यमान ४०.९३ देखिएको छ भने मानक विचलन ६.८९ रहेको छ । मध्यमानलाई आधार मानेर हेर्दा मध्यमानभन्दा माथि पदवर्ग पहिचान क्षमता भएका नेपाली पहिलो भाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २० रहेको छ । यसको प्रतिशत ६४.५२ % र मध्यमानभन्दा तल प्राप्ताङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या १९ रहेको छ । यसको प्रतिशत ३५.४८ % रहेको छ । यसमा मध्यमानभन्दा माथि र तल पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने विद्यार्थीहरूको बीचमा २ ९.०४ प्रतिशतको अन्तर पाइन्छ । मध्यमानको आधारमा हेर्दा मध्यमानभन्दा तलको विद्यार्थी सङ्ख्याभन्दा मध्यमानभन्दा माथिको विद्यार्थी सङ्ख्या धेरै भएकोले नेपाली पहिलो भाषी विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमता राम्रो रहेको मान्न सकिन्छ ।

मानक विचलन ६.८९ रहेकोले पनि समग्र नेपाली पहिलो भाषी विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमतामा एकरूपता पाइएको छैन । समग्रमा काठमाडौँ जिल्लाका कक्षा नौका नेपाली पहिलो भाषी विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमता सन्तोषजनक नै छ ।

(ख) नेपाली दोस्रो भाषी विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमताको अध्ययन

● प्रतिशताङ्कका आधारमा

तालिका नं. ५

विद्यार्थी सङ्ख्या	३९% भन्दा कम		४०- ५९ % सम्म		६०- ७४ % सम्म		७५ % भन्दा बढी	
	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४९	२	४.०८	२	४.०८	६	१२.२४	३९	७९.६०

माथिको प्रस्तुत तालिकामा काठमाडौँ जिल्लाका कक्षा नौमा अध्ययनरत नेपाली दोस्रो भाषी विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमताको स्थिति प्रस्तुत गरिएको छ । जसमा नमुनाको रूपमा ४९ जना दोस्रो भाषी विद्यार्थी छनोटमा परेका छन् उक्त तालिकामा पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमता अध्ययन गर्न चार ओटा श्रेणीमा विभाजन गरिएको छ । उक्त श्रेणीको आधारमा विद्यार्थीको वर्गीकरण यसप्रकार गरिएको छ । जसमा ३९ प्रतिशतभन्दा कम ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या २ र प्रतिशत ४.०८ रहेको छ भने ४०-५९% अङ्क ल्याउने सङ्ख्या २ र प्रतिशत ४.०८ रहेको छ । त्यस्तै ६०-७४ % अङ्क ल्याउने सङ्ख्या ६ र प्रतिशत १२.२४ % रहेको छ । ७५ प्रतिशतभन्दा माथि ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ३९ र प्रतिशत ७९.६० रहेको छ ।

यसरी प्रस्तुत तालिका अनुसार सबैभन्दा तल्लो श्रेणीमा विद्यार्थी सङ्ख्या २ र प्रतिशत ४.०८ रहेको छ भने उच्च श्रेणीमा विद्यार्थी सङ्ख्या ६ र प्रतिशत १२.२४ र अति उच्च श्रेणीमा ७५ % भन्दा माथि अङ्क ल्याउने विद्यार्थी सङ्ख्या ३९ र प्रतिशत ७९.६० रहेको हुँदा काठमाडौँ जिल्लाको कक्षा नौमा अध्ययनरत नेपाली दोस्रो भाषी विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमता उत्कृष्ट नै रहेको पाइयो ।

● मध्यमान र मानक विचलनका आधारमा

तालिका नं. ५

कुल विद्यार्थी सङ्ख्या	मध्यमान	मानक विचलन	मध्यमानभन्दा माथिको प्राप्ताङ्क		मध्यमानभन्दा तलको प्राप्ताङ्क	
			सङ्ख्या	प्रतिशत	सङ्ख्या	प्रतिशत
४९	४०.९५	७.९३	३१	६३.२६%	१८	३६.४७ %

उल्लिखित तालिकालाई हेर्दा प्रतिनिधि नमुना छनोटमा परेका ४९ जना विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमतालाई मध्यमान र मानक विचलनका आधारमा विश्लेषण गरिन्छ । यसरी विश्लेषण गर्दा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कको मध्यमान ४०.९५ देखिएको छ भने मानक विचलन ७.९३ रहेको छ । मध्यमानलाई आधार मानेर हेर्दा मध्यमानभन्दा माथि पदवर्ग पहिचान क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ३१ जना रहेको छ । यसको प्रतिशत

६३.२६% र मध्यमानभन्दा तल प्राप्ताङ्क प्राप्त गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या १८ रहेको छ । यसको प्रतिशत ३६.४७% रहेको छ । यसमा मध्यमानभन्दा माथि र तल पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने विद्यार्थीहरूको बीचको अन्तर २६.७९ प्रतिशतको अन्तर पाइन्छ । मध्यमानको आधारमा हेर्दा मध्यमानभन्दा तलको विद्यार्थी सङ्ख्याभन्दा मध्यमानभन्दा माथिको विद्यार्थी सङ्ख्या धेरै भएकोले विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान गर्न सक्ने क्षमता बढी देखिएर नतिजा राम्रो रहेको मान्न सकिए पनि मानक विचलनको आधारमा भने सन्तोषजनक देखिएको छैन ।

#### ८. निष्कर्ष

समग्रतः अध्ययनलाई हेर्दा काठमाडौं जिल्लामा सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयमा ८० जना विद्यार्थीहरूमध्ये २ जनाले ३९ प्रतिशतभन्दा कम आधारमा पदवर्गलाई पहिचान गर्न सक्यन् । यसमध्ये ६३ जना अर्थात् ७८.७५ प्रतिशत विद्यार्थीले ७५ प्रतिशतभन्दा माथि प्राप्ताङ्क ल्याउने हुँदा पदवर्ग पहिचान गर्ने क्षमता सन्तोषजनक देखिन्छ । यसमध्ये मध्यमान र मानक विचलनलाई हेर्दा ४१.४४ प्रतिशत मध्यमान र ७.५९ मानक विचलन रहेको देखिन्छ । यसमध्ये मध्यमान ४१.४४ प्रतिशत रहँदा ३१ जना विद्यार्थीको पदवर्ग पहिचान क्षमता मध्यमानभन्दा माथि छ । समग्र रूपमा मानक विचलन ७.५९ रहेकाले पदवर्गलाई पहिचान गर्ने क्षमतामा एकरूपता रहेको भने देखिँदैन ।

भाषाका आधारमा हेर्दा यस अध्ययनमा ८० जना विद्यार्थीहरू मध्ये ३१ जना विद्यार्थीको मातृभाषा नेपाली हो भने ४९ जना विद्यार्थीहरूका लागि नेपाली दोस्रो भाषा हो । मातृभाषा नेपाली भएका २३ जना विद्यार्थीको पदवर्ग पहिचान क्षमताको प्रतिशताङ्क ७४.१९ रहेको छ भने ३९ प्रतिशतभन्दा कम नम्बर ल्याउनेको प्रतिशत शून्य देखिएको छ । यसको अर्थ पहिलो भाषा नेपाली हुनेको पदवर्ग पहिचानात्मक क्षमता राम्रो रहेको देखिन्छ । त्यसमध्ये यी विद्यार्थीको मध्यमान ४०.९३ छ भने मानक विचलन ६.८९ छ । यसको अर्थ मध्यमानभन्दा माथि र तलको अन्तरमा २९.०४ प्रतिशत रहेको देखिएको छ । अर्कोतिर, नेपाली भाषालाई दोस्रो भाषाको रूपमा प्रयोग गर्ने विद्यार्थीहरूमध्ये ३९ जनाले ७५ प्रतिशतभन्दा माथि अङ्क ल्याएका छन् भने २ जनाले ३९ प्रतिशतभन्दा कम अङ्क ल्याएको देखिन्छ । यिनको मध्यमान ४०.९५ र मानक विचलन ७.९३ रहेकाले प्रतिशत राम्रै भए पनि मानक विचलनका आधारमा सन्तोषजनक नतिजा रहेको छैन । यसको अर्थ नेपाली दोस्रो भाषा भएका विद्यार्थीहरूको पदवर्ग पहिचान क्षमता उत्कृष्ट रहेको छैन ।

भाषिक क्षमताको विकास, शब्दभण्डारको विकास, बौद्धिक क्षमताको विकास, भाषाको पहिचानात्मक क्षमतामा दक्षता हासिल गर्न पदवर्ग पहिचानक व्यावहारिक रहेको देखिन्छ । यसका लागि आधारभूत तहबाटै गराइएको अभ्यास र दिइएको अवसरले माथिल्लो तहको सिकाइमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा असर पारेको देखिन्छ । माध्यमिक तहसम्म आइपुग्दा पदवर्ग पहिचानात्मक क्षमताको विकासमा विद्यार्थीको रुचि र चाहनाले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । अतः पदवर्ग पहिचान क्षमताका लागि शिक्षकले दिएको अवसर, शिक्षण विधिको प्रभावकारिता र विद्यार्थीको लगावले प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्छ । यसर्थ पदवर्ग पहिचानात्मक क्षमताको विकासमा शिक्षक, विद्यार्थी स्वयम् र भाषिक आधारमा घरायशी वातावरणका लागि अभिभावकको सहभागिताले समेत भूमिका खेल्ने गरेको देखिन्छ ।

## सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, प्रकाश (२०६६), *कपिलवस्तु जिल्लामा बोलिने थारू भाषा र नेपाली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिका आधारमा व्यतिरेकी अध्ययन*, त्रि.वि. स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०७१), *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (पाचौँ सं. संशोधित), काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज र बद्री विशाल भट्टराई (२०७०), *प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अवस्थी, महादेव र अन्य (२०६७), *सरल नेपाली व्याकरण र रचना*, थापाथली : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- घिमिरे, कृष्ण (२०६८), *नामयोगीको अध्ययन*, त्रि.वि. स्नातकोत्तर शोधपत्र, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- जवाली, रामप्रसाद (२०७०), *उच्च माध्यमिक नेपाली व्याकरण* (चौथो सं.), काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- तिवारी, प्रकाश (२०७०), *नेपाली भाषामा विस्मयादिवोधक शब्दको प्रकार्यात्मक अध्ययन*, त्रि.वि. स्नातकोत्तर शोधपत्र, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०६९), काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- न्यौपाने, टडुकप्रसाद र अन्य (२०६९), *सामान्य भाषाविज्ञान*, कीर्तिपुर : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- न्यौपाने, बद्रीनाथ (२०६४), *नेपाली निपातको प्रकार्यात्मक अध्ययन*, स्नातकोत्तर शोधपत्र, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर ।
- पाण्डे, हेमराज (१९६९), *चन्द्रिका गोरखाभाषा व्याकरण*, काठमाडौँ : ढोकाटोल ।
- पोखरेल, अर्पणा (२०६५), *नेपाली वर्णविन्यासमा पदयोग र पदवियोगको समस्या*, त्रि.वि. स्नातकोत्तर शोधपत्र, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र नेपाली केन्द्रीय विभाग : कीर्तिपुर ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *नेपाली वाक्य व्याकरण* (दोस्रो सं.), काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- पोखरेल, माधवराज (२०६७), *नेपाली क्रियाविशेषणको अध्ययन*, त्रि.वि. शोधपत्र, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र, काठमाडौँ : नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- पौडेल, गणेश (२०६४), *बारा जिल्लामा कक्षा १० मा पढ्ने थारू भाषी विद्यार्थीहरूले नेपाली भाषामा गर्ने त्रुटिहरूको अध्ययन*, त्रि.वि. शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग : कीर्तिपुर ।
- पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९), *प्रायोगिक भाषा विज्ञानका प्रमुख आयामहरू*, काठमाडौँ : हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६८), *माध्यमिक नेपाली व्याकरण अभिव्यक्ति र अभ्यास*, काठमाडौँ : तलेजु प्रकाशन ।
- भट्टराई, उमाकान्त (२०६६), *कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको पदसङ्गति प्रयोग क्षमतासम्बन्धी अध्ययन*, त्रि.वि.शोधपत्र, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग : कीर्तिपुर ।
- भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६९), *भाषिक अनुसन्धान विधि*, काठमाडौँ : पिनाकल पब्लिकेसन ।
- माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६४*, सानोठिमी भक्तपुर : पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- शर्मा, नारायणप्रसाद 'गैरे' (२०६१), *साधारण नेपाली व्याकरण, बोध, अभिव्यक्ति र समीक्षा*, काठमाडौँ : एसिया पब्लिकेसन ।
- शर्मा, सुकुम (२०६९), *पूर्वीय र पश्चात्य व्याकरण चिन्तन परम्परा*, त्रि.वि.सम्प्रेषण (७), वर्ष ८, काठमाडौँ : नेपाली भाषा शिक्षा विभाग ।
- श्रेष्ठ, सुरत (२०६६), *नेपाली सहायक क्रिया*, त्रि.वि.स्नातकोत्तर शोधपत्र, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।